

A CSALÁDDAL ÉS A NEMI SZEREPEKKEL KAPCSOLATOS IDEOLÓGIÁK, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A FAMILIZMUSRA

DUPCSIK CSABA¹

Tanulmányomban² először a családdal és a nemi szerepekkel (a továbbiakban: CSANSZ) kapcsolatos ideológiák egy viszonylag egyszerű tipológiáját vázolom fel. Az *ideológia*³ a továbbiakban *olyan nézetegyüttest* jelöl, amely – a mindennapi életben éppúgy, mint a politikában vagy az intellektuális diskurzusokban – *egyszerre szolgál társadalmi helyzetek, pozíciók, cselekvések, hajlamok stb. leírására és normatív megítélésére* (kritizálására vagy alátámasztására, „megideologizálására”). Az így felfogott ideológia *nagyon különböző elvonatkoztatási szinteken* működhet, adott esetben akár az olyasféle „bölcesség” is felfogható egy bizonyos CSANSZ megnyilvánulásaként, mint „A nőnek a konyhában a helye!”.

Az alább megrajzolt tipológiát meghatározó két dimenzió egyike a nemek erőviszonyait határozza meg, a patriarchális pólustól az egalitáriánus „középen” át egészen a matriarchális pólusig. (Zárójelben: a matriarchális pólus felrajzolását elsősorban az „elméleti szimmetria” indokolja. A nyugati kultúrában és előzményeiben ugyanis hagyományosan nem ismerünk ilyen ideológiát, és – elnézést kérve az ilyen eszmerendszer esetleges híveitől – ebből a szempontból nem vizsgálom meg a jelenlegi helyzetet sem. Ugyanakkor figyelemre méltó, milyen gyakran felmerült a nyugati kultúrában egy „amazón-társadalom” legendája.)⁴

¹ Az MTA TK Szociológiai Intézet munkatársa.

² A tanulmány 2012. április 6-án a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciáján (*Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek*) elhangzott előadás szerkesztett változata. Az előadó esszéisztikus módon megközelíthető témát választott, s jelen írásban is az előadás rekonstruálására törekedett, az esszéjelleg felvállalásával, azon megfontolás alapján, hogy a szakelőadások közé illeszkedő egy ilyen megközelítésnek is van létjogosultsága. Éppen ezért, bár a szerző új hivatkozásokkal, idézetekkel, adatokkal bővítette az előadott szöveget, éppen annak központi részét, tehát a familizmus ideológiájának ismertetését nem látta el hivatkozásokkal. Ennek főleg az az oka, hogy ennek a szerző csak egy terjedelmesebb és alaposabb tanulmányban látja értelmét.

³ Az előadó fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy az 'ideológia' kifejezést nem tekinti pejoratív, vagy akár kritikai fogalomnak.

⁴ Már az ókori Görögországból több mint 800 ábrázolás maradt fenn, amely férfiak és amazónok fegyveres küzdelmét ábrázolja (Holland 2011. 31). Az amazón-legenda történetéről magyarul is olvasható Klaus Rainer Röhl (1986) könyve. A német publicista amatőr történelmi áttekintését feltehetően befolyásolhatták korának – saját élettörténetén átütő – eseményei. Az

A tipológia másik tengelyét egy nagyon leegyszerűsített időbeli dimenzió alkotja, amely a „premodern” állapotot különbözteti meg a moderntól. Itt érdemes megjegyezni, hogy a CSANSZ terén – más ideológiai területekhez képest – meglepő késéssel következett be a modernizáció. A „tradicionális” kor egészen a 19–20. fordulója körüli időig tartott – mindaddig ugyanis nem létezett szélesebb körben is ható, a nemek egyenlőségét hirdető ideológia. Ez utóbbi mondathoz két fontos megszorítás kapcsolódik. Egyrészt: természetesen a 20. század előtt is léteztek feminista ideológiák, de ezeket a kortársak marginalizálták, nem fogadták el számottevő körben. Másrészt, megkülönböztetjük az ideológiákat és az általuk leírni kívánt társadalmi helyzetek *de facto* állását. Magyarán: bár a történelem során nyilván számos családban létezett *de facto* egyenlőség vagy akár „nőuralom”, ezek egészen a múlt századig nem kaptak – a fent meghatározott értelemben – ideológiai megfogalmazást.

A fenti megszorítások miatt, bár a tipológia elvileg 6 cellát rajzol ki, ebből csak hármat fogunk kitölteni; ezek közül is csak egyet fogunk – s azt is csak vázlatosan – jellemezni.

1. A CSANSZ-ideológiák

Ideologies concerning family and gender roles

	⇐	↔	⇒
	PATRIARCHÁLIS	EGALITARIÁNUS	MATRIARCHÁLIS
↑ ↓	„TRADICIONÁLIS” Tradicionális patriarchalizmus		
	„MODERN” Familizmus	Feminizmus	

A tradicionális patriarchalizmus ideológiai alapja egy általánosan elterjedt meggyőződés: az ember duális természetű, egyszerre testi és lelki lény, amelynek női fele áll közelebb a testi oldalhoz, míg, értelemszerűen, férfi fele a lelki oldalhoz. A gender megkülönböztetés minden egyéb eleme ebből fakadt:

2. A tradicionális patriarchalizmus férfi-/nőképe

Traditional patriarchalism's view on men and women

A férfi		A nő
Racionális	↔	Irracionális
Intellektuális	↔	Érzelmi
Aktív	↔	Passzív
Társadalmi	↔	Biológiai
Felnőtt	↔	Gyermeki

1960-as években ugyanis Ulrike Meinhof férje volt, s válásuk után az asszony elrabolta két kislányukat, hogy – saját magához hasonlóan – belőlük is szélsőbalos terroristát neveljen.

Mivel a nemi/családi szerepek egalitáriánus megoszlását először a nőjogi mozgalmakon belül vetették fel, az ilyen ideológiákat feminizmusnak is nevezzük (noha az elmúlt évtizedekben mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az egyenlőségelvű CSANSZ-felfogások a férfiszerepek legalább ennyire alapos újradefiniálását is megkövetelik). Az így meghatározott feminizmust jelen keretek között a továbbiakban nem jellemzem részletesebben, csak familizmussal összehasonlítva.

Leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy *a familizmus a CSANSZ-konzervativizmus*. Bár politikai hasonlatok alkalmazása a társadalomtudományokban általában nagyon aggályos, jelen esetben mégis érdemes túltennünk magunkat ezen a – máskor kifejezetten hasznos – önkorlátozáson; méghozzá nem is annyira a politikai konzervativizmus és familizmus letagadhatatlanul szoros kapcsolata miatt, hanem mert jó analógiáról van szó (amelyet ráadásul sem a politikai konzervativizmussal, sem a familizmussal rokonszenvezők nem találhatnak okvetlenül sértőnek). Az analógiát azt teszi nagyon hasznossá, hogy mindkét megnevezett ideológia bevallott nosztalgiával tekint a múltra (vagy legalábbis annak bizonyos elemeire, korszakaira, normáira stb.) – miközben mind a konzervativizmus, mind a familizmus *lényegét tekintve modern ideológia*: a modernizációs kihívásokra adott válaszként született.

Ugyanakkor szeretném ismét hangsúlyozni: míg a politikai konzervativizmus számára 18. század végén kezdődő fejlemények jelentették a modernizációs kihívást, amelyre reagálniuk kellett (Mannheim 1994 [1927]), addig a familizmus megjelenése 20. századi fejlemény. Korábban ugyanis a tradicionális patriarchalizmus maradt a domináns, sőt hegemon CSANSZ-ideológia. A korszak legvégén időnként meglehetősen „modern” újrafogalmazásban is találkozhatunk olyan nézetekkel, amelyek tartalmi elemeiket tekintve a középkort idézik. Csak a példa kedvéért: a *par excellence* modern társadalomtudomány, a szociológia egyik „alapító atyja”, Émile Durkheim egyik kulcsművében így állítja szembe a férfi és női természetet: „A férfi nem egyszerűen a nemi ösztön kielégítését keresi a nőnél. Az egész nemi fejlődésnek ez a természetes hajlam volt ugyan a csírája, de lassanként igen nagyszámú és változatos esztétikai és erkölcsi érzés szötte át, s ma már ez a hajlam csupán parányi eleme⁵ az általa életre hívott totális és bonyolult folyamatnak. Ezeknek az intellektuális elemeknek a hatása folytán részben maga is megszabadult a testtől, és mintegy intellektuali-

⁵ A „férfiak nemi ösztöne”, mint valaminek a „parányi eleme” – Durkheim kortársa, Sigmund Freud érdekes következtetéseket tudott volna levonni a szóhasználatból. Miközben, egészen más gondolatmenet alapján, de Freud is úgy vélte: a nők intellektuálisan és morálisan alacsonyabb rendűek a férfiaknál, és éppen ezért, társadalmilag is kevésbé integráltak náluk: „a nők igazságérzete nem áll túlzottan magas szinten, ami kétségkívül annak a következménye, hogy lelki életüket az irigység uralja. Az egyenlőség vágya az irigység elaborációjából ered... Azt is elmondhatjuk, hogy a nők társadalmi érdeklődése kisebb, mint a férfiaké, és ösztöneik szublimációjának színvonala alacsonyabb” (id. Neményi 1988. 41).

zálódott. Erkölcsi indítékok ugyanúgy közrejátszanak most benne, mint fizikai ösztönök... [Ezzel szemben] a nő szexuális szükségletei kevésbé lelki jellegűek, mert általában egész lelki élete kevésbé fejlett. E szükségletek közvetlenül kapcsolódnak a test követelményeihez, inkább követik azt, semmint vezetnék, s így az hatékony fékjük. ...a nő ösztönösebb lény, mint a férfi...” (Durkheim 1967 [1897] 295–298).

Politikai konzervativizmus és familizmus tehát egyaránt értékesnek tartja a premodern értékek és társadalmi helyzetek tradíciók által megőrzött továbbélését és/vagy feltámasztását, a visszaszorult hagyományok revitalizálását – ugyanakkor szinte mindig szelektíve válogatnak a tradíciók elvileg rendelkezésére álló készletéből, s rendszeresen a modern kontextushoz igazítják őket. Ennek következtében az ilyen tradicionalista ideológiák különböznek – még-hozzá tipikus esetben lényegesen különböznek – az általuk rokonszenvvvel nézett (vagy akár kifejezetten idealizált) múltbeli korszakok tradicionális ideológiáitól. Mint látni fogjuk: ez a helyzet a familizmussal is, amely „a hagyományos családra” hivatkozik, de egy alaposan áértelmezett, „modernizált” megközelítésben.

Zárójelben: a tanulmány írója talán a kelleténél nagyobb teret szentelt egy akkor egészen friss olvasmányélményének, Barok Eszter blogger írásának, pontosabban a cikk kommentelőinek.⁶ A kommentek túlnyomó többsége ugyanis nem egyszerűen kritikus volt a cikkel kapcsolatban, de annak éppen a lényegét értette félre: Barok konszolidált familista érvelését *lefeministázták*. Tették mindezt ráadásul – e sorok szerzőjének kisebb kulturális sokkot jelentő – brutális és minősíthetetlen stílusban. Mivel a kommentek nagy többsége nem tűri a nyomdafestéket, itt egyet idéznénk, amely nem a trágárságokkal, hanem „csak” morálisan minősíthetetlen „érveléssel” támadta az említett hölgyet (az idézőjelek kivételével változtatás nélkül): „De Szálasi már a harmincas években figyelmeztetett: »Bűnt követ el az a rendszer, amelyik a nőt szent hivatásától elvonja, mint munkást kihasználja és anyagi feltételek után rohanó 'férfinőt' teremt belőle.« A kulturális marxizmus lelkes támogatását élvező, s már a politikai korrektség szerves részévé vált feminizmus azonban éppen ezt teszi. A cél a hagyományos család szétverése – mindez az »egyenjogúság«, a »nők felszabadítása« jelszavai mögé rejtve.”⁷

A kommentelők mindenesetre rámutattak arra, hogy a fenti 1. táblázat ki egészítésre szorul. Ugyanis, miközben a szerző hangsúlyozni szeretné, hogy a familizmust egészében, alapvető tételei alapján *nem* tekinti szélsőséges ideoló-

⁶ http://mandiner.hu/cikk/20120404_barok_eszter_a_ferfi_az_ur_a_haznal

⁷ Kivételszámba ment az a kommentelő, aki rámutatott: „Vicces [? – D. Cs.] ez a sok ostoba fröcsögés. Miközben ha az egész posztot elolvasták volna, és nem csak a saját egyszerű, de legalább beteges fantáziájuk alapján próbálták volna megtippelni a szerző véleményét, szóval akkor kiderülne, hogy kb. ugyanazt gondolják, mint az úriember stílusban le[...]ott szerző.”

giának,⁸ a jelek szerint létezik egy kifejezetten szélsőséges módon férfidominanciát hirdető, egyenlőségellenes modern CSANSZ-ideológia napjainkban is.

Foglaljuk össze a familizmus fő sajátosságait az alábbi pontokban:

1. a „család” esszencialista felfogása és az értékek elvitatása az alternatív modellektől;
2. tradicionalizmus;
3. harmóniaelméleti megközelítés a család szintjén, konfliktuselméleti megközelítés a makroszinten;
4. a családot a makroszintű szociabilitás bölcsőjének tekintő felfogás.

1. „A családot” a familista felfogás számára egy férfi és egy nő *házassága*, valamint gyerekeik jelentik (esetleg további családtagokkal kiegészítve). A megközelítés szerint a(z így felfogott) családok alapítása és fenntartása *első-sorban értékvezérelt* cselekvésekkel jellemezhető – míg az alternatív családmódok *nem* alternatív értékrendekkel, hanem az értékek sérülésével, torzulásával, háttérbe szorulásával magyarázhatóak.

A megközelítés ezt a normatív képet egyrészt – leíró értelemben is – visszavetíti a múltba, azt sugallva (vagy éppen állítva), hogy ez volt a tradicionális családmóddal. Másrészt – egészen az utolsó másfél-két évtizedig – a megközelítés képviselői a tényekkel összhangban állíthatták, hogy Magyarországon a felnőtt lakosság többsége ilyen családokban él, és még inkább: a nagy többség az ilyen családi életet tartja normának. A közelmúlt változásai azonban – tehát, hogy a többség immár *nem* ilyen családokban él, s még inkább, hogy a többség mind nagyobb része ezt normatív értelemben is elfogadhatónak tartja – feltehetően mind nehezebben kezelhető anómiát jelentenek a familizmus számára.⁹

Egy példa segítségével leegyszerűsített és sarkított megfogalmazásban megragadva a dilemmát: ha az élettársi együttélések terjedőben vannak a házasságok rovására, akkor ezt a tendenciát a familista megközelítés mint válságjelenséget értelmezheti.¹⁰ Ha viszont a nagy többség legitimnek és elfogadhatónak tekinti az együttélést mint életformát, akkor ez azt is jelenti, hogy egy új többségi (nem familista) *norma* alakult ki. (Thomas Kuhn méltán híres könyvéből azonban tudjuk: egy anomália nem okvetlenül vált ki „tudományos forradal-

⁸ Ahogy a feminizmus egészét sem tekinti szélsőségesnek. Ha azonban a szerző „állásfoglalásra” kényszerül, akkor beismeri, hogy egészében és részleteiben is kritikusabban viszonyul a familizmushoz, mint az egalitáriánus CSANSZ-ideológiákhoz.

⁹ Lényeges megállapítani: anómiát jelent a *familista megközelítés mint paradigma* számára. A familista családmóddal való eltérés jelenségének *társadalmi anómiaként* való értelmezése a paradigma mint olyan számára nem okozott problémát.

¹⁰ Érdemes elgondolkodni azon, hogy annak analógiájára, ahogy a politikai konzervativizmus képes volt kiegyezni például az általános választójoggal (a 19. század derekán ezt még sokan hihetetlennek vélték), vajon elképzelhető-e, hogy a familizmus a közeljövőben „kiegyezzen” a gyermekket is vállaló, házasság nélküli együttélés intézményével.

mat”, mivel a paradigma számos módon, de akár tartósan is képes kezelni a problémákat.)

2. A familizmus *tradicionalista*, *nem tradicionális*. Egy korántsem marginális példát véve: a tradicionális patriarchalizmus számára a nők jogi egyenlőségének gondolata botrányosnak számított, miközben manapság nem igazán halani olyan familista megközelítésről, amely (nyíltan) a női választójog „visszavételét” hirdetné. A feminizmus által a *nemek egyenlőtlenségeként* tematizált kérdést a familizmus megkísérelte átdefiniálni, amikor képviselői a nemi szerepek – részben biológiailag determináltak minősített – *különbségeiről* beszélnek. Egy tipikus érv szerint: „a *gyerekszülés a nők feladata maradt*”, s ez az ideológia ennek nyomán vezeti le, hogy a nők háztartással és családdal kapcsolatos kötelezettségei „*természetes módon*” kiterjedtebbek, mint a férfiaké (akikre ezután már „*logikus módon*” nagyobb súly hárul a fizetett munka vállalásában s a család kifelé történő „képviseletében”).

A familizmus éppen ezért *ambivalens* a női munkavállalás terén is. Miközben a familista logikából legalábbis a női munkavállalás visszaszorítása következne, ennek radikális hangú követelése viszonylag ritka. Érdeemes emlékeztetni rá, hogy ez egy történelmileg viszonylag új helyzet.

3. A társadalomtudományokban általában a makroszint kapcsán használják a harmóniaelmélet és az ezzel szembeállított konfliktuselmélet fogalom párját. A harmóniaelmélet hívei szerint elvileg lehetséges lenne létrehozni egy konfliktusmentes társadalmat, vagy legalábbis egy ilyen világot kellene megközelítendő ideálnak, normának tekintenünk. A konfliktuselmélet hívei szerint viszont a konfliktusok nemcsak hogy kiküszöbölhetetlenek a társadalmi életből, de még hasznos szerepet is betölthetnek; „csak” a konfliktusok civilizálására, erőszakmentesítésére kell törekednünk, nem pedig azok teljes elfojtására.

A familizmus egy érdekes hibridet képvisel: képviselői elfogadják a hatalom szerepét s ezáltal a konfliktusok jelenlétét is a társadalmi életben – kivéve annak egy speciális intézményében, nevezetesen a családban. A család („*a nevére méltó család*”) familista felfogásban *érzelmi közösség*, amelyben *hatalmi viszonyok nincsenek jelen*. Ez magyarázza az ellenkép értelmezését is: a familizmus felfogásában gyakori megközelítés, hogy a feminizmus *kizárólag* hatalmi viszonyokat – illetve, esetleg még gazdasági viszonyokat – lát a családban.

Ezen a ponton különösen jól kimutatható, hogy a *familizmus tradicionalizmusa* alaposan átformálta a *tradicionális* patriarchalizmus ideológiáját – a 19–20. század fordulójáig ugyanis a magától értetődő férfidominancia hívei (tehát a korabeli társadalom szinte egésze) egy pillanatig sem tagadták a hatalmi viszonyok jelenlétét a családban. Ahogy a szociológia egyik tekintélyes előfutára, Le Play fogalmazott: „*Az apai tekintély a legszükségsebb, a leginkább legitim valamennyi társadalmi hatalom közül*” (id. Therborn 2004. 13). Sőt, az érvelés inkább fordított irányban működött: a tekintélyelvű állami ha-

talmat próbálták gyakran úgy legitimálni, hogy azt „mindannyiunk atyja” gyakorolja. S bár a hatalom gyakorlása nem okvetlenül jár együtt erőszakkal – uralmi viszonyok esetén „az erőszakkal való fenyegetés és — adott esetben — az erőszak alkalmazása ... mindenütt ... az ultima ratio”. Az utolsó idézet egy másik klasszikus, Max Weber halála (1920) után publikált, értelemszerűen a 20. század első évtizedeiben írt művéből származik (Weber 1987. 78). Weber magyarázólag még hozzátette: „... *ma már csak ott fordul elő »legitim« erőszak, ahol az állami rend azt megengedi, vagy előírja (például ahol a családfőnek meghagyja a »fenyítés jogát«.*” (Weber 1987. 79.)

4. Mint már utaltam rá: a familista felfogás szerint az értékek által áthatott, „felelősségteljes”, önzetlenségre hajlamos egyének alkothatnak igazán stabil, normatív értelemben felfogott családot. Az összefüggést azonban megfordítva is érvényesnek tekintik: a familista értelemben felfogott családokban felnőtt emberek társadalmi szinten is hajlamosabbak a kooperatív, altruista, önzetlen, közösségi cselekvésre, mint a többiek. Az alternatív családtípusokban élők – a familista világtkép szerint – a „napjaink világát átható” individualizmus, hedonizmus és egoizmus áldozatai, egyszersmind cselekvő aktorai; mindazok pedig, akik más ideológia segítségével értelmezik ezeket a családtípusokat, mint a familizmus – jobb esetben akaratlanul, de mindenképpen –, „bomlasztó hatást” gyakorolnak a családra (és ezen keresztül az egész társadalomra). A familizmus nem csupán „családbarát”, de *par excellence* „társadalombarát” nézetrendszernek tekinti önmagát, amely a társadalom legalapvetőbb betegségét próbálja diagnosztizálni és orvosolni.

A fenti azonosítások azonban nem magától értetődőek. A nemzetközi szociológiai irodalomban – ironikus módon – a familizmust igen gyakran szinte az egoizmus, az individualizmus *szinonimájának* tekintik – a fogalom segítségével egy olyan anómikus állapotra utalnak, amelyben az emberek nem bíznak egymásban vagy a nagy intézményekben, csak saját családtagjaikban (Fukuyama 1997). Az ilyen „amorális familizmus” egyik klasszikus vizsgálata Dél-Olaszország kapcsán született (Banfield 1958) – s már csak a populáris kultúra gengszterfilmjeinek köszönhetően is közismert, milyen érdekes mellékjelentéseket kapott ebben a közegben ’a család’ kifejezés.

Ironikus, hogy a fent meghatározott értelemben felfogott familisták és feministák néhány attitűdben osztoznak a mai Magyarországon. Nevezetesen:

1. Az ideológiával azonosulóknak – mindkét esetben – *erős válságtudata* van: tisztában vannak ugyanis azzal, hogy a valóban létező magyar családok döntő többsége erősen különbözik az általuk ideálisnak vagy akár csak elfogadhatónak tartott állapottól. Ám *mindkét irányzat* hívei hajlamosak úgy érezni, hogy az alapvető társadalmi tendenciák az általuk ideálisnak vélt helyzet ellen hatnak, „*az idő nem nekik dolgozik*”.

2. Mindkét ideológia hajlik rá, hogy a családmodellek formálásában – az esetleg nem is tudatosított társadalmi kényszerekkel szemben – túlhangsúlyoz-

za a normák, az értékek szerepét. Ebből szinte logikai erővel következik a normavezérelt családpolitika lehetőségeinek és jelentőségének a túlbecsülése is.

3. Mindkét ideológia hajlamos unilineáris fejlődésmodellek megfogalmazására vagy legalábbis hallgatólagos elfogadására. Ám míg a mai állapothoz a familisták szerint egy felbomlás-, hanyatlás-, elfajulás-történet vezetett, addig a feministák szerint egy – sajnálatosan elakadt, eltorzult – fejlődés.

A fentiek következtében a mai magyar társadalom családi viszonyairól szóló leírások – bármelyik fenti eszmerendszer befolyásolja is őket – hajlamosak a drámai hang megütésére, válságkommunikáció folytatására. Akármennyire is visszafogottságra törekszik egy-egy ilyen leírás szerzője, *impliciten vagy kimondva* akkor is kritizálja, illegitimnek minősíti, leértékeli a mai Magyarországon élő emberek túlnyomó többségének családi életét. A helyzetben szinte kódolt a morális pánik gerjesztése és az amúgy is rossz társadalmi közérzet fokozása.

Több – Tóth Olgával közösen írt – cikkünkben (Tóth – Dupcsik 2007, 2008; Dupcsik – Tóth 2008) próbáltunk érvelni amellett, hogy érdemes megkülönböztetni egymástól a familizmus ideológiáját a familizmustól mint társadalmi állapottól. Utóbbi alatt olyan helyzetet értünk, amelyben különböző típusú társadalmi kényszerek és érdekek „törekednek” a családi keretek stabilizálására. Az így felfogott társadalmi familizmus és az ideológiai familizmus természetesen erősítheti is egymást – de ugyanakkor szét is válhatnak. El tudunk tehát képzelni olyan társadalmat, amelynek politikai diskurzusait áthatja az erős familista beszédmód, ugyanakkor a ténylegesen létező családokat több társadalmi mechanizmus gyengíti vagy bomlasztja, mint amennyi erősíti – s el tudunk képzelni egy ezzel ellentétes felállást, amikor a nyilvános diskurzusokban a familizmus alárendelt pozícióban van, az embereket mégis számos tényező ösztönzi hatékony formában arra, hogy családban éljenek.

Bár a tanulmány, címe ígérete szerint, az ideológiára fókuszál, máig érvényesülő jelentősége miatt érdemes lehet felvázolni egy konkrét történelmi szituációt, amelyben szétvált egymástól az ideológiai és a társadalmi familizmus. Az államszocializmus korára, különösen annak második szakaszára gondolok, amely Magyarországon nagyjából a Kádár-korszakkal azonosítható.

A kommunista ideológia, különösen kezdetben, kritikus volt a fennálló, „polgárinak” aposztrofált családdal szemben. Mint Lenin megfogalmazta: „A nő továbbra is házi rabszolga, minden felszabadító törvény ellenére, mert a kis háztartás elnyomja, fojtogatja, eltompítja, lealacsonyítja a nőt, odaláncolja a konyhához és a gyermekszobához, munkaerejét barbár módra terméketlen, kicsinyes, idegölő, butító, nyomasztó munkára pazarolja. A nő igazi felszabadítása, az igazi kommunizmus csak ott és akkor kezdődik, ahol és amikor megkezdődik a tömegharc (amelyet az államhatalom birtokában lévő proletariátus vezet) a kis háztartás ellen, vagy helyesebben, amikor kezdetét veszi a kis háztartás tömeges átépítése nagy szocialista háztartássá” (id. Neményi 1988. 76).

Eszmetörténeti szempontból igazi gyöngyszem a fenti idézet, de csak az 1989 előtti nyugati baloldaliak és az 1989 utáni, posztkommunista országokban élő jobboldaliak egy része követi el azt a hibát, hogy névértéken elfogadja, s ezáltal „radikális feministának” vagy „családellenesnek” minősíti a kommunizmus felépítésére törekvő rendszereket.¹¹ A hatalomra került kommunista pártok azonban a gyakorlatban olyan rendszert építettek ki, amelynek *szüksége volt a családra*, mint az egyéneket „megkötő” társadalmi egységre. A magyar születésű Arthur Koestler az 1930-as évek elején Németországban élt, s még az itteni, hatalom birtokában nem lévő kommunista mozgalomban is jól érzékelte a fordulatot: *„Ami a »szexuális vágyat« illeti, habár létét hivatalosan elismerték [a pártban], mi mégis bizonytalanok voltunk felőle. A monogámia és a család intézménye a gazdasági rendszer termékei; individualizmusra és képmutatásra nevelnek, az osztályharctól eltávolító magatartásra, amit teljes egészében el kell utasítani; a burzsoá házasság csak a prostitúciónak egy társadalmilag elismert formája. De a promiszkuitás ugyanígy a Rossz Dolgok közé tartozott. [...] Az egyetlen helyes, konkrét viselkedés a szexuális vágygal szemben a Proletár Erkölcs. Ez annyiból áll, hogy az ember megházasodik, hű marad párjához és proletár gyerekeket csinál. De hát ez nem ugyanaz, mint a burzsoá erkölcs? – A kérdés, elvtársam, mutatja, hogy te mechanikus és nem dialektikus fogalmakban gondolkodsz [...] A házasság intézménye, ami a kapitalista társadalomban a burzsoá bomlás része, az egészséges proletár társadalomban dialektikusan szerepet vált.”* (Koestler 1994. [1949] 147–148.)

A szocialista rendszert „családellenességgel” vádolók természetesen nem csak az ideológiai megnyilatkozásokra, hanem konkrét politikai lépésekre is hivatkoznak: elsősorban a nők tömeges munkába állására. Ezt a szocialista rendszer újdonságának beállítani azonban egy valóban létező tendencia eltúlzott félreértelmezése. Valójában már 1900-ban 20,8% volt a munkavállalók aránya a nők körében, s ez az érték, némi ingadozással, 24,1%-ra növekedett – 1941-ig. 1949-ben szinte ugyanerről az értékről (24,9%) kezdődik a szocializmus építése, s az aktív keresők aránya a nők körében 1980-ig alig másfélszeresére, 39,9%-ra növekedett (Múlt és jelen 1996. 83). Természetesen, ha nem az egész női populációt, hanem csak az aktív korúakat vesszük alapul, illetve ha a foglalkoztatottak közé számítjuk a passzív munkavállalókat is, a növekedés mértéke jóval nagyobb. (Bár az aktív korú, de passzív munkavállalónak számító nők legnagyobb része ebben a korban GYES/GYED-en volt, miközben az egyedülálló anyák gyermekeinek aránya alacsonyabb volt, mint a korábbi, tehát a Horthy-korszakban¹² – nem volt tehát törvényszerű, hogy a női munkavállalás

¹¹ Siklós László könyvének már a címe is sokatmondó: *A kommunizmus áldozata: a család* (2009).

¹² A házasságon kívül született gyerekek 1960-as, 1970-es és 1980-as arányának átlaga 5,8% volt, míg az 1921-es, 1930-as és 1940-es hasonló mutatók átlaga: 8,2% – tehát 1,4-szer nagyobb (Múlt és jelen 1996. 72).

magasabb mértéke *önmagában* a házasodási és/vagy gyermekvállalási kedv ellen hasson.) Az igazán fontos összefüggést azonban az jelenti, hogy a nők tömeges munkavállalása nem a szocializmus korában jelent meg – akkoriban „csupán” kiterjedt, többek között a régi (1945 előtti) középosztály női tagjaira és az ő lányaira is. E számszerűen kicsi, de normaformáló szerepe miatt fontos csoportnak sikerült meggyökereztetnie azt a képet, mely szerint „*a nők korábban nem dolgoztak, a szocializmus korától kezdve viszont egy csapásra, valamennyien munkába álltak*”.

„*Számomra a család elsősorban mint kényszerszövetség értelmezhető a magyar társadalomban*” – fogalmazott jelen konferencia egy másik előadója, Tóth Olga, 1980-as években végzett kutatásai alapján (Tóth 1994. 227–228.). A szocializmus idején erős, a rendszer irányítói szempontjából nem szándékolt *társadalmi kényszerek* hatottak abba az irányba, hogy az emberek minél nagyobb arányban és minél korábban megházasodjanak, s mielőbb (legalább egy) gyermeket vállaljanak. Korábban erről részletesebben is írtunk (Dupcsik – Tóth 2008. 311–317.), ezért itt csak egy példát emelnénk ki: a lakáshoz jutás problémáját.¹³ Köztudott, hogy a lakáskiutalás rendszerében még a családoknak is átlagosan többéves várakozási idővel kellett számolniuk – az egyedülálló fiatalok esélyei pedig gyakorlatilag a nullával voltak egyenlők.

Bár a korszakot felnőttként megélők rendszerint egyáltalán nem csodálkoznak, ha felidézük számukra, „spontán” mégis ritkán tudatosítják: az államszocializmus korában a lakások többségét nem kiutalták, hanem magánérőből építették (Vajda – Farkas 1990. 135–136). „*E generáció életét úgy lehet jellemezni, mint kitartó küzdelmet a családi ház fokozatos megszerzéséért, illetőleg felépítéséért. Tipikusnak mondható az olyan építkezés, amikor egy huszonöt éves munkásfiú és egy húszéves munkáslány házasságuk első öt évét albérletben tölti, és közben telekre gyűjt. A hatodik évben megveszik a telket, a hetedikben elkezdenek építkezni, és körülbelül a tizedik évben az építkezést be is fejezik. Ezután következik a lakás közművesítése: víz, szennyvízvezetés, kerítés és a lakás berendezése. Mindezt csak úgy oldhatják meg, ha a családi élet stabilitását nem zavarja semmi...* [kiemelés tőlem – D. Cs.]” – írta Kemény István 1970-ben (Kemény 1990. 131–132.; a tanulmány, nem véletlenül, csak a rendszerváltást követően jelenhetett meg).¹⁴

¹³ Egy amerikai szociálpszichológiai kísérlet részeként animációt készítettek, amelyen egy négyyszög, egy kis és egy nagy háromszög, illetve egy kör „táncolt”. Amikor amerikai egyetemistáknak vetítették le az 1940-es években, többségük „szerelmi konfliktust” vélt látni. Magyar egyetemisták értelmezése az 1970-es években, ugyanerről a rajzfilmeckéről: „*harc a lakásért*” (Csepeli 1997. 250–251.). A szellemes kísérlet jól mutatja, mennyire központi kérdésnek számított a lakásszerzés a szocializmus korabeli mindennapi életben.

¹⁴ Érdemes tovább is folytatni az idézetet: „...*ha minden garast félretesznek, fogyasztásukat erősen korlátozzák, megragadnak minden mellékes kereseti lehetőséget, vagy pedig a gyárban dolgoznak napi 12 órát, hét végén pedig részt vesznek a ház építésében. Ezen a módon negyvenéves korukra elérik, hogy az uralkodó szokások szerint berendezett családi*

E rövid leírást olvasva érthetőbbé válik a „kényszerszövetség” fent idézett terminusa. S érthetőbbé válnak a tendenciák is: Magyarországon a házasságban élő felnőttek aránya csökkenni, míg az egyedülállók aránya – az elváltak és özvegyeket be *nem* számítva is – nőni kezdett *már 1900 körül*. A fenti értékek ezen a viszonylag alacsony, illetve magas szinten maradtak a dualizmus utolsó évtizedeiben, illetve a Horthy-korszakban. A tendenciák a szocializmus korában változtak meg: ebben az állítólag „családellenes” társadalmi rendszerben éltek a legújabb kori magyar történelemben a legtöbb házasságban, és a legkevesebben házasságon kívül.

A 15 éves és idősebb férfiak családi állapotának 20. századi változásait bemutató diagram megtalálható a *Demográfia* 2008-as évfolyamában (Dupcsik – Tóth 2008. 315), ezért itt most felesleges lenne megismételni. Hasonlóképp, az említett cikkben próbáltunk érvelni amellett is, hogy – visszatérve az ideológiák szintjére – erős leegyszerűsítés azt állítani, miszerint a szocialista rendszer „feminista”, illetve „antifamilista” lett volna. Ellenkezőleg: a familizmus idővel a szocialista rendszer ideológiai palettájának részévé vált, különösen a Kádár-korban. Erős leegyszerűsítéssel: míg a Rákosi-rendszer az emberek mobilizálására (vagy még inkább: látszat-mobilizálására) törekedett, addig a Kádár-rendszer az ember atomizálására és semlegesítésére. Ezzel az atomizálással és semlegesítéssel pedig a familizmus ideológiája teljes mértékben kompatibilisnek tűnt. A Rákosi-rendszer után Kádárék vívmányként, engedményként tüntették fel, hogy az emberek legalább a családi körbe visszahúzódhatnak, az állam nem kíván utánuk nyúlni, s „csak” a politika és a társadalom más szféráinak egészét próbálja ellenőrzése alá vonni. A Kádár-kor propagandistái azt is igyekeztek kihasználni, hogy a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakban korábban kezdődött a családformák pluralizálódása, tehát a „nyugati hanyatlás” szembeállítható volt a magyar familista valósággal.

Még egyszer sajnálkozásomat fejezem ki, amiért nem tudok bővebben érvelni, így záró állításom talán túlságosan is a levegőben lóg. Megkockáztatnám azonban: napjaink familizmusa „hivatalosan” a prekommunista múlt idealizált, jelentős részben konstruált képére hivatkozik, és kifejezetten a szocialista korszak képével szembeállítva határozza meg magát – ugyanakkor a familista nosztalgia jelentős mértékben *a szocialista társadalmi valóság* emlékéből táplálkozik.

házzal és 150–300 négyszögöl kerttel rendelkeznek. Mire idáig eljutottak, a folytonos munkát és takarékossgot annyira megszokták, hogy tovább dolgoznak és takarékoskodnak, és kocsira, központi fűtésre kezdenek gyűjteni. Kívülről nézve kispolgári életvitel és törekvések, belülről nézve küzdelem és beérkezés” (Kemény 1990. 131–132). Bár a kifejtés ilyen szintjén kockázatos állítás, mégis megjegyezhető: számos olyan teljesítmény, amely „belülről nézve küzdelem és beérkezés”, a familista diskurzusban gyakran mint „karrierizmus” vagy „a fogyasztási javak iránti vágy” jelenik meg.

IRODALOM

- Banfield, EC. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press, Glencoe, IL.
- Csepeli Gy. (1997): *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008): Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51/4. 307–328.
- Durkheim, É. (1967) [1897]: *Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.
- Fukuyama, F. (1997): *Bizalom. A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa, Budapest.
- Holland, J. (2011): *Nőgyűlölet. A világ legrégibb előítélete*. BOOKART, Csíkszereda.
- Kemény I. (1990): *Velük nevelkedett a gép: magyar munkások a hetvenes évek elején*. Művelődéskutató Intézet – Vita, Budapest.
- Koestler, A. (1994) [1949]: A bukott Isten. In Conrad, J. – Koestler, A. – Černý, V. *Folytatásos önéletrajz*. Osiris-Századvég, Budapest, 2000. 121–170.
- Mannheim K. (1994) [1927]: *A konzervativizmus. Tanulmány a tudás szociológiájáról*. Cserépfalvi, Budapest.
- Múlt és jelen, 1996. *Magyarország népessége és gazdasága. Múlt és jelen*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Neményi M. (szerk.) (1988): *A család pro és kontra*. Gondolat, Budapest.
- Röhl, KR. (1986): *Az amazonok lázadása. Egy legenda története*. Kossuth, Budapest.
- Siklós L. (2009): *A kommunizmus áldozata: a család. Dokumentumok háttérrel*. Kráter, Pomáz.
- Therborn, G. (2004): *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. Routledge, New York.
- Tóth O. (1994): A női életút Magyarországon. Extrém módon hosszú és rövid életperiódusok. In Hadas M. (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Budapest, 223–234.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007): Családok és formák – változások az utóbbi ötven évben Magyarországon. *Demográfia*, 50/4. 430–437.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2008): Az emberekbe vetett bizalom és a családi-, nemi szerepek konzervativizmusa. In Füstös L. – Guba L. – Szalma I. (szerk.): *Társadalmi regiszter 2008/2. Mobilitás, szubjektív jólét és elégedettség, nemi szerepek*. Európai Társadalmak Összehasonlító vizsgálata, 7. kötet. MTA PTI – MTA SZKI, Budapest, 63–78.
- Vajda Á. – Farkas E. J. (1990): Lakáshelyzet. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1990*. TÁRKI, Budapest, 131–164.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan*. Közgazdasági és Jogi K. Budapest.

Tárgyszavak:

Familizmus
Feminizmus
Család
Házasság

**IDEOLOGIES CONCERNING FAMILY AND GENDER ROLES WITH
SPECIAL RESPECT TO FAMILISM***Abstract*

This paper first of all tries to develop a typology of ideologies concerning family and gender roles, putting stress on the notion of the so called familism. This view is – contrary to its self-identification – also a modernisation ideology. It is traditionalist and not traditional: as a contrast to really traditional ideologies concerning family and gender roles familism does not emphasize the rule of males as a goal but puts stress only on male dominance, in some cases on their more pronounced role outside the family, their eminent part in the maintenance of the family.

The author emphasizes that he does not consider the word 'ideology' pejorative and he is not hostile towards familism but only criticises it. He focuses on the inherent asymmetry of familism as this ideology regards mainly or exclusively values and emotional needs as forces which strengthen and maintain families (either the individual ones or the social institution itself) whereas interests and social pressures in durkheimian sense play role explaining the dissolution of family or its negative changes as compared to the familist ideal.

The last part of the paper shows how the stability of families can be connected to the interaction of values, family policies and social pressures. Whereas authors state from a familist point of view that socialist regime in Hungary was less family-friendly, moreover according to some opinions it was clearly against families compared to the former period, confusingly much more people lived in marriage in this period than in the first half of the 20th century.